

UOT 340.1

HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİNİN NÖVLƏRİ

İ.H.CƏFƏROV

*Bakı Dövlət Universiteti**cafarov_ilyas@mail.ru*

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, hüquq düşüncəsi hüquqi əhəmiyyət kəsb edən hallarda insanların davranışını tənzimləyən sosial-hüquqi göstərişlər və hamılıqla qəbul olunmuş dəyərlər formasında hüquqi gerçəkliyi əks etdirən şüur sahəsidir. Hüquq düşüncəsi vasitəsilə hüququn özünün və hüquqi nizamlanma üsullarının həqiqiliyi dərk edilir, hüquq haqqında elmi-praktiki biliklər formalaşdırılır. Məqalədə, həmçinin qeyd olunur ki, hüquqi təzahürlər aləminin dərk edilməsinin real alətləri qismində hüquqi ideyalar, anlayışlar, fərziyyələr, nəzəriyyələr çıxış edir ki, onların da köməyi ilə hüquqi sferanın analizi həyata keçirilir, hüquqi bilgilər toplanılır və dəqiqləşdirilir.

Açar sözlər: hüquq düşüncəsi, fərdi hüquq düşüncəsi, hüquqi təzahürlər, hüquqi sfera

Metodoloji nöqteyi-nəzərdən həm hüquq düşüncəsinin, həm də ictimai şüurun bu və ya digər tərəflərinin, növlərinin, sferalarının, səviyyələrinin fərqləndirilməsi bütövlükdə mücərrəd səciyyə daşıyır, çünki həqiqətdə onlar qırılmaz vəhdətdədirlər. Bununla belə hüquqi sferada nəzəri planda hüquq düşüncəsinin müxtəlif təzahürlərini, onun növlərini ayırmaq və nəzərdən keçirmək imkanı mövcuddur.

Hüquqi ədəbiyyatda hüquq düşüncəsinin növlərə bölügüsünün həyata keçirilməsinin iki başlıca əsası mövcuddur. Əgər birinci halda təsnifatlandırma meyarı qismində subyekt – hüquq düşüncəsinin daşıyıcısı çıxış edirsə, ikinci halda təsnifat inikas üsulundan asılı olmaqla həyata keçirilir və buna uyğun olaraq adi və nəzəri (elmi-hüquqi) düşüncə fərqləndirilir. Müəllif yanaşmasına görə, ikinci təsnifat elmi hüquq düşüncəsinin mahiyyətinin və fəaliyyətinin açıqlanması baxımından özündə daha çox pozitiv məqamları cəmləşdirir, lakin ictimai və fərdi hüquq düşüncəsinin xüsusiyyətlərinin açıqlanması üçün az bilgilər verir. Sonuncu məqam isə yerinə yetirməyə çalışdığımız və qarşıya qoyduğumuz vəzifəsi Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının fərdi hüquq düşüncəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarının axtarışı olduğu hazırkı tədqiqat üçün daha çox elmi maraq kəsb edir.

Prinsip etibarilə fərdi və ictimai hüquq düşüncəsi hər biri məlum spesifikaya malik olan müəyyən subyektiv gerçəkliklər kimi çıxış edirlər. İctimai və fərdi hüquq düşüncəsi arasında mövcud olan vəhdətin, sıx və qırılmaz əlaqənin mövcudluğu heç bir halda ictimai hüquq düşüncəsini ayrı-ayrı fərdlərin hüquqi hissələrinin və baxışlarının sadə məcmusuna münbər etmək üçün əsas vermir. “Fərdi hüquq düşüncəsi ictimai hüquq düşüncəsi ilə yanaşı mövcuddur və çoxsəviyyəli, inteqral psixofizioloji və sosial təşəkkül hesab edilir” (49, 15).

Fərdi hüquq düşüncəsinin formalaşması təkcə maddi ictimai münasibətlərin deyil, həm də ideoloji faktorların təsiri altında həyata keçirilir. Bu zaman fərdi hüquq düşüncəsinin təşəkkülü konkret şəraitlərdə – həmin şəxs üçün daha yaxın olan ictimai mühitdə (ailədə, tədris müəssisəsində, kollektivdə və s.) baş verir. İctimai hüquq düşüncəsi fərdi hüquq düşüncəsində istiqamətini dəyişərək onun formalaşmasına təsir göstərir.

“Müasir şəraitdə kompleks yanaşmadan istifadə olunur və buna uyğun olaraq fərdi hüquq düşüncəsi həm fərdi zəkaların məcmusuna münbər edilməyən ictimai şüurun universal forması kimi, həm də konkret fərdə münasibətdə hüquqi təzahürlərin əks etdirildiyi fərdi şüur kimi nəzərdən keçirilir” (122, 11).

İctimai hüquq düşüncəsinin məzmununun həcmində də mühüm fərqlər vardır. Məlumdur ki, iqtisadiyyat, mülkiyyət formaları inkişaf etdikcə hüquqi tənzimlənməyə ehtiyacı olan yeni-yeni ictimai münasibətlərin yaranmasında və bu zaman digər münasibətlərin bu şəkildə nizamlanmasının zəruriliyinin aradan qalxmasında ifadə olunan ictimai həyatın daimi mürəkkəbləşməsi baş verir. Müasir tarixi mərhələdə ictimai həyat ictimai və fərdi hüquq düşüncəsinin təsir obyektinə və inikasına predmetinə kimi müxtəlif ictimai münasibətlərin mürəkkəb çulğalaşmasını və qarşılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirir. Bütövlükdə bu münasibətlərin məcmusu öz inikasını yalnız ictimai hüquq düşüncəsində tapmır. Bununla belə, sonuncu təbii ki, bu münasibətlərin bütün təzahürlərini hərfən əks etdirmir, o konkretikadan və mövcud olmayan təzahürlərdən təcrid olunmuşdur və ən ümumi, yalnız cəmiyyətin ayrı-ayrı nümayəndələrinin deyil, onun bütün üzvlərinin maraqlarına uyğun olanları əks etdirir.

Fərdi hüquq düşüncəsi ilə bağlı məsələ bir qədər başqa mənə daşıyır. Burada insanın şəxsi həyatı ilə bağlı ictimai münasibətlərin yalnız ayrı-ayrı tərəfləri əks olunur. İctimai hüquq düşüncəsi qrupun əqli fəaliyyətinin nəticəsi kimi bu və ya digər insanın fərdi hüquq düşüncəsinə qismən daxil edilir. Ona görə də fərdi hüquq düşüncəsinin məzmunu müəyyən mənada, bilavasitə öz həcminə görə ictimai hüquq düşüncəsi ilə müqayisədə məhduddur.

Hər bir insan onun həyatı fəaliyyəti üçün bu və digər hadisələrin – ilk növbədə ictimai fəaliyyət və ünsiyyət kimi həyatın mühüm tərəflərinin

əhəmiyyətlik dərəcəsindən asılı olaraq onu əhatə edən gerçəkliyə özünə-məxsus şəkildə reaksiya verir. Bütün bunlar təbii olaraq ona gətirib çıxarır ki, birincisi, ayrı-ayrı insanlar tərəfindən əldə edilən hüquqi informasiyanın həcmi heç də eyni olmur, ikincisi, fərdi və ictimai hüquq düşüncəsində öz əksini tapmış hüquqi bilgilərin həcmi mühüm dərəcədə fəqlənir. Əgər bu zaman fərdi hüquq düşüncəsinin zaman və məkan baxımından məhdudluğu nəzərə alınsa, onda ictimai və fərdi hüquq düşüncəsinin məzmununun həcmindəki uyğunsuzluğu daha aydın başa düşmək olar.

İctimai və fərdi hüquq düşüncəsi arasında müəyyən fərqləri onların əsas funksiyalarının tədqiqi zamanı da sezmək olar. Məlumdur ki, hüquq düşüncəsinin vacib praktiki funksiyası insan davranışının tənzimlənməsi hesab edilir. Bununla belə ictimai və fərdi hüquq düşüncəsi bu funksiyayı müxtəlif şəkildə reallaşdırırlar. Belə ki, ictimai hüquq düşüncəsi hüquq normalarının ideya mənbəyi qismində çıxış edir. Fərdi hüquq düşüncəsi isə insanın davranışının nizamlayıcısıdır və konkret şəraitə müvafiq olaraq onu öz davranışını ya hüquq normaları ilə uyğunlaşdırmağa, yaxud da onlardan yan keçməyə sövq edir.

Hüquq düşüncəsi insanların mənəvi yaradıcılığının məhsuludur. Özünün kökləri ilə fərdlərin həyat fəaliyyətinə nüfuz edən bu mənəvi yaradıcılıq onların mənəvi sahəsinin qanunauyğun törəməsi qismində çıxış edir və onların fikirlərində və hisslərində öz təzahürünü tapır. Sonuncular isə şəxsədə təsadüfən yaranmırlar, zərurət olaraq şəxsiyyətin mənəvi həyatının obyektı, materialı qisminə çıxış edən müvafiq ictimai mühitdən irəli gəlirlər.

İctimai hüquq düşüncəsinin fərdlərin aktiv mənəvi yaradıcılığının nəticəsində təşəkkül tapmasına və onların mənəvi fəaliyyətinin məhsulu olmasına baxmayaraq, o, keyfiyyət nöqtəyi-nəzərindən yeni hadisədir. Bu hadisəyə yalnız müvafiq sosial birliyin əhvali-ruhiyyəsi üçün tipik və səciyyəvi olan və qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin köklü maraqlarını daha tam və adekvat şəkildə əks etdirən şeylər daxildir.

“İctimai, yaxud kütləvi hüquq düşüncəsi hüquq düşüncəsinin ən mücərrəd ifadə formasıdır. Bu, bütövlükdə həmin cəmiyyət üçün səciyyəvi olan hüquqi ideyaların, baxışların, nəzəriyyələrin, hisslərin, emosiyaların, əhvali-ruhiyyələrin və yaşantıların mədəni-milli inkişaf xüsusiyyətlərinin birliyinin əsasında tarixən təşəkkül tapan sistemidir. Bu, həmin xalqa xas olan və onun həm konkret tarixi zaman çərçivəsində, həm də dövlət hüddudlarında formalaşan hüququn qiymətləndirilməsinin və rasionel-psixoloji baxışların vəhdətidir” (39, 15).

İctimai hüquq düşüncəsinin formalaşmasında şəxsiyyətin rolunun təhlili zamanı bu sosial təzahürün mürəkkəb quruluşunu nəzərə almaq lazımdır. Adı şüur səviyyəsində hüquqi göstərişlərin yaradıcısı bu və ya digər sosial birliyə məxsus olan insanların dairəsidir. Həmin insanların şüurunda

müəyyən ictimai mühitin inikası nəzəri ümumiləşdirmələr səviyyəsinə qədər ucalmır. Buradakı xarici faktorlar, əlaqələr və münasibətlər, gündəlik mövcudluq şəraitləri bilavasitə maraqlar və onlar tərəfindən şərtləndirilən fəaliyyət məqsədləri nöqtəyi-nəzərindən öz məzmununu dəyişirlər.

İnsanların praktiki fəaliyyətində fərdi hüquq düşüncəsi ilə yanaşı, ümumi əhəmiyyətliyin kortəbii seçimi, təsadüfi, tipik olmayanın, sırf fərdi səciyyə daşıyan halların kənarlaşdırılması yolu ilə ictimai hüquq düşüncəsinin formalaşması da baş verir. İctimai şüurun adı səviyyədə formalaşması özü kortəbii səciyyə daşıyır. Burada ayrı-ayrı insanların iştirakının izləri tədricən silinir. Ayrı-ayrı fərdlərin hüquqi təsəvvürlərində və yaşantılarında tipik və ümumi əhəmiyyət kəsb edən baxışlar və hisslər – qanuna və məhkəməyə hörmət, qanunla təsbit olunmuş hüquqi gerçəkliyə inam, cəmiyyətdə təşəkkül tapmış müvafiq davranış qaydalarına riayət edilməsinin vacibliyi və s. formalaşır.

Peşəkar hüquq düşüncəsinə gəldikdə isə, onu hüquqşünaslıq peşəsinin nümayəndələrinin xidməti sahələrində davranış motivlərini və həyat tərzini müəyyən edən dəyəri oriyentasiyaların, hüquqi ideyaların, baxışların, hisslərin sosial rolun və hüquqi fəaliyyətin spesifikasiyası ilə şərtləndirilən peşəkarcasına formalaşdırılmış sistem kimi müəyyən etmək olar.

Hüquqşünasların peşəkar şüurunun tədqiqi hüquq düşüncəsinin yeni cəhətlərini aşkar etməyə imkan verir. Peşəkar-hüquqi sahədə şüurun elementləri “ikiqat” hüquqi çalarlara malikdirlər. Belə ki, burada söhbət fərdlərin, sosial qrupların hüquqi hadisələrə, qanunçuluğa, hüquqi təsisatların praktikasına münasibətdən gedir. Bununla yanaşı, bu halda hüquqi hadisələrə münasibət hüquqi mühitdə fəaliyyət göstərən, peşəkar hüquqi hazırlığa malik, hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi ilə gündəlik təmasda olan şəxslərdə formalaşır.

Peşəkar hüquq düşüncəsinin formalaşmasına hüquqşünasın hüquq münasibətlərinin hansı sahəsində (məsələn, mülki-hüquqi, cinayət-hüquqi və s.) çalışması da təsir edir. Hüquqşünasların hüquq düşüncəsinin mahiyyəti və xüsusiyyəti hüquqi ideologiyanın məzmununda və hüquqi psixologiyada, sözügedən peşəkar qrupa xas hüquqi biliklər, təsəvvürlər, göstərişlər, dəyərlər sistemində konkretləşir. Hüquqşünasların hüquq düşüncəsi nəzəri olmalıdır. Ənənəvi olaraq hüquqşünasları ideoloji “təbəqə”yə daxil edirlər.

Peşəkar hüquq düşüncəsi cəmiyyətin hüquqi inkişafının tələbatlarına istiqamətlənən hüquqşünasların dəstəvi şüurunun bütöv sistemidir. Peşəkar hüquq düşüncəsinin növ fərqləri tipik hüquqi peşənin nümayəndələrinin zehinlərində təşəkkül tapan hüquqi istiqamətlərin xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Hüquqşünas üçün hüquqi hazırlıq, təbii ki, müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Onların hüquq normaları və prinsiplərinə dair bilikləri dərin, formal

xarakteri və həcmi ilə fərqlənməli, başlıcası isə hüquqşünaslar bu bilikləri tətbiq etmək bacarığına malik olmalıdırlar.

Hüquqşünasların hüquq düşüncəsinin onların dəstəvi şüurunun səviyyəsindən asılılığı, fikrimizcə, onun formalaşması ilə bağlı olan işdə kifayət qədər nəzərə alınmır. Hüquqşünaslıq peşəsində çalışanların çətinlikləri əksər hallarda onların ümumi mədəniyyətinin aşağı səviyyəsi ilə, görüş dairəsinin məhdudluğu ilə şərtləndirilir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu çatışmazlıq bəzən hüquqşünas kadrların hazırlığı və ixtisasının artırılması prosesində daha da dərinləşir. Bu mənada hakimlərə dair Hakimlərin Etik Davranış Qaydaları (Azərbaycan Respublikası Məhkəmə-Hüquq Şurasının 22 iyun 2007-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir) 15-ci maddəsinin tələbi önəmli hesab edilməlidir. Həmin maddəyə əsasən “hakim ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan nəzəri və təcrübə bilik səviyyəsini daim inkişaf etdirməlidir” (6). Bu da tam məntiqlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 25.3-cü maddəsinə əsasən “hakimlər və andlı iclasçılar cinayət işlərini və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materialları məhkəmə iclasında cinayət prosesi tərəflərinin təqdim etdikləri sübutların tədqiqinə əsaslanan öz daxili inamı və hüquq düşüncəsi ilə həll edirlər”(3).

Praktiki sahədə çalışan hüquqşünaslar, bir qayda olaraq, ədəbiyyat, incəsənət, müasir elmin nailiyyətləri haqqında məhdud biliklərə malikdirlər. Hüquq düşüncəsi onların şüurunda əsasən peşəkar keyfiyyətlərlə ifadə olunur və bu səbəbdən hüquq düşüncəsinin ən inkişaf etmiş forması kimi çıxış edir. Bu, onun hüquqşünasların şüurunun digər formaları ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərində də özünü büruzə verməyə bilmir və xüsusən də, peşəkar şüurun üstünlüyə malik olmasında, bir sıra digər formaların sferasının daralmasında, hüquqi miqyasda qeyri-hüquqi hadisələrin ölçülməsi və qiymətləndirilməsinə cəhdlərdə ifadə oluna bilər.

Hüquqşünaslara xas peşəkar hüquq düşüncəsinin təhlili təsdiq edir ki, onların hüquq düşüncəsi sabit müsbət xarakterdə təzahür edir. Eyni zamanda onların düşüncəsinin deformasiyası daha neqativ xarakter daşıyır. Onların düşüncəsində qanunçuluğun və məqsədəuyğunluğun qarşı-qarşıya qoyulmasında, “işin maraqları naminə” qanunçuluğun pozulmasına imkan verilməsində, şəxsiyyətin hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının rolu və əhəmiyyətinin azalmasında ifadə olunan ikiləşmə və daxili ziddiyyət halı mövcud olur. Beləliklə, hüquqi sferada hüquqşünasların şüuru subyektiv amillərin təsiri nəticəsində düzgün istiqamət almadığı halda özünün əksinə çevrilə bilər.

Bütövlükdə hüquqi ədəbiyyatda hüquq düşüncəsinin anlayışı haqqında mövcud yanaşmaların yekunu ortaya belə bir ümumiləşdirilmiş fikri qoyur ki, hüquq düşüncəsi hüquqi biliklər və hüquqa, hüququn realizəsi praktikasına qiymətləndirici münasibətlər, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən hallarda

insanların davranışını tənzimləyən sosial-hüquqi göstərişlər və hamılıqla qəbul olunmuş dəyərlər formasında hüquqi gerçəkliyi əks etdirən şüur sahəsidir. Hüquq düşüncəsinin təbiətini müəyyənləşdirmək üçün onun yalnız ictimai şüurun digər formalarından fərqliliyini ortaya çıxarmaq deyil, həm də başlanğıc kateqoriya olan «hüquq»un özündən fərqi göstərmək zəruridir.

Hüquq düşüncəsindən fərqli olaraq hüquq yalnız dövlət tərəfindən müəyyən edilən, qanunda öz əksini tapmış və hüququn müxtəlif formalarında təsbitlənən ideyaların məcmusu qismində deyil, həm də hüquq münasibətlərinin müəyyən sistemi kimi də izah olunur.

Bu fərqlər çərçivəsində hüquqla hüquq düşüncəsi arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Belə ki, hüquq və hüquq münasibətlərinin sistemi hüquq düşüncəsinin əsası qismində çıxış edirlər, çünki məhz qüvvədə olan hüquq sisteminin bazasında başlıca olaraq hüquq və vəzifələr haqqında, qanunçuluq, ədalət və ədalətsizlik barədə, bu və ya digər hüquq normalarının məqsədyönlülüüyü olub-olmaması haqqında insanların baxışları formalaşaraq ərsəyə gəlir. Lakin belə qarşılıqlı fəaliyyət hüquq və hüquq düşüncəsi arasında mühüm keyfiyyət dəyişikliklərini aradan qaldırmır.

Hüquq düşüncəsinin digər xüsusiyyəti onun müvafiq hüquq normalarının tətbiqi vasitəsilə realizə edilə bilməsində öz təcəssümünü tapır. Bu isə o deməkdir ki, hüquq düşüncəsi yalnız hüququn vasitəsilə iqtisadi və digər münasibətlərə təsir göstərə bilər, ideoloji təsirə məruz qala və dövlətin məcburetə qüvvəsinə əsaslanıla bilər. Məsələn, dövlət incəsənət sahəsinə senzura metodlarını tətbiq etməklə, dini məsələlərə isə dini təşkilatların fəaliyyətini tənzimləməklə böyük təsir göstərmək imkanına malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. - Bakı: Elm və təhsil, - 2022, - 448 s.
2. Тихомиров Ю.А. Правовое сознание в условиях социальной динамики Государство и право, - 2020, - № 3, - с.37-47.
3. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. Т.III. - Москва: Мысль, - 2010, - 696 с.
4. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права. В 2-х т. Т.1. Государство. Изд. 4-е, перераб. и доп. - Москва: Норма:Инфра-М., - 2016, - 576 с.
5. Хропанюк В. N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük. - Bakı: MVM mətbəəsi, - 2013, - 247 s. (rus dilindən tərcümə).
6. Конституция Российской Федерации. Энциклопедический словарь / В.А.Туманов, В.Е.Чиркин, Ю.А.Юдин и др. 2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Большая Российская энциклопедия, - 1997, - 320 с.
7. Лупарев Г.П. К вопросу о правовом нигилизме //Государство и право, - 2020, - № 4, - с.68-75.

ТИПЫ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ

И.Х.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье, в первую очередь, отмечается, что правосознание представляет собой сферу сознания, отражающую правовую действительность в форме регулирующих поведение людей в юридически значимых ситуациях социально-правовых предписаний и общепризнанных ценностей. Посредством правосознания познается истинность самого права и способов правового регулирования, формулируются научно-практические знания о праве. В статье также отмечается, что реальными инструментами познания мира правовых явлений выступают правовые идеи, понятия, гипотезы, теории, с помощью которых осуществляется анализ правовой сферы, накапливаются и уточняются правовые знания.

Ключевые слова: правосознание, правовое явление, правовая сфера

TYPES OF LEGAL CONSCIOUSNESS

I.H.JAFAROV

SUMMARY

The article notes that legal awareness is the realm of consciousness and legal reality in the form of regulatory behavior in any legal situations of social and legal requirements and generally accepted values. Through legal consciousness we reveal the truth of the law and how the legal regulation formulates scientific and practical knowledge of the law. The article also notes that the real tools of understanding the world of legal phenomena are the legal ideas, concepts, hypotheses, theories, with the aid of which the analysis of the legal sphere collectes and verifies legal knowledge.

Keywords: legal reality, legal situations, legal sphere